

GEREKÇELENĐİRME, EPİSTEMİK SEVİYELER VE KESİN BİLGİ: FARABÎ VE CHİSHOLM KARŞILAŞTIRMASI

Hasan Yücel BAŞDEMİR*

Özet

Gerekçeleştirme, Epistemik Seviyeler ve Kesin Bilgi: Farabî ve Chisholm Karşılaştırması

"Gerekçeleştirme, doğru inancı bilgi yapar mı?" ve "Kesin bilgi mümkün müdür?" soruları epistemolojinin temel tartışmalarıdır. Chisholm bunlara "epistemik seviyeler" kavramsallaştırması ile cevap verir ve bilginin kesinlik açısından aşamalı olduğunu ileri sürer. Farabî de bilginin inanç, doğruluk ve gerekçeleştirme şeklindeki asgarî üç koşulundan sonra kesin bilgiye (yakîn) kademeli olarak ulaşıldığını ileri sürer. Her iki filozof bilgiyi kesinlik açısından derecelere ayırır. Bu makalede bilginin kesinlik koşulları, iki filozof mukayese edilerek ortaya koyulacaktır. Kesinlik koşulları, gerekçeleştirmeye bağlanır. Bu nedenle Farabî ve Chisholm'un gerekçeleştirme düşünceleri de ele alınacaktır. Sonuçta iki düşünürün bazı farklı görüşlere rağmen bilgi konusunda ortak bir zihin yapısına sahip olduğu ortaya koyulacaktır.

Anahtar kelimeler: Farabî, Chisholm, gerekçeleştirme, epistemik seviye, kesin bilgi.

Abstract

Justification, Epistemological Levels and Certainty: A Comparative Study of al-Fārābī and Chisholm

The questions "Is justification making true belief into knowledge?" and "Is certainty possible?" are two of the fundamental questions of epistemology. Chisholm answers these questions through the conceptualization "epistemic levels" and argues that knowledge has a gradual and hierarchic nature in terms of certainty. Al-Fārābī argues that certain knowledge can be attained gradually and accepts tripartite knowledge definition including belief, truth and justification. Both philosophers graduate the kinds of knowledge in terms of certainty. In this article, the conditions of epistemological certainty will be examined by comparing the views of the two philosophers. The conditions of certainty rest on justification. Therefore, the way al-Fārābī and Chisholm looked at the question of justification will also be examined. In conclusion, it will be set forth that the two philosophers have a common mentality of knowledge, though they hold different ideas concerning the other issues.

Key words: al-Fārābī, Chisholm, justification, epistemological level, certainty.

---

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi

1. Sorun

Ebu Nasr el-Farabî (870-950), bilginin inançla/tasdikle¹ başlayan ve üzerine bazı şartlar ilave edilerek elde edilen bir süreçle oluştuğunu ileri sürer. Farabî, “Şerâitu’l-Yakîn” (kesin bilginin koşulları) adlı makalesinde inançla başlayıp kesin bilgiye (yakîn) kadar devam eden zihin sürecini altı seviye ile derecelendirir.² Roderick M. Chisholm (1916-1999) da *Theory of Knowledge* adlı kitabında altı temel epistemik seviye ortaya koyar.³ Chisholm, bilginin tanımı ve unsurları ile ilgili tartışmalarda Farabî’nin de kabul ettiği geleneksel üç parçalı bilgi tanımına bağlı kalır ve gerekçelendirmenin (justification) doğru inancı bilgi haline getirmesinin mümkün olup olamayacağı sorununa, “epistemik seviyeler” (epistemic levels) adını verdiği bir derecelendirme ile yaklaşır.

Chisholm, bu altı seviyeyi temel epistemik seviye olarak görmesine rağmen diğer çalışmalarında buna bazı ara seviyelerin ilave edilebileceğini söyler.⁴ Her iki filozofun altı epistemik seviye ortaya koyması rastlantı olabilir. Farabî de ara seviyeleri kabul eder.⁵ Ancak burada daha dikkat çekici olan şey, günümüzde epistemoloji çalışmalarında bir geleneği temsil eden Anglo-Sakson düşünürlerinin İslâm felsefesi düşünürleri ile ortak bir kavramsal zemine sahip olmalarıdır. Bunun bir rastlantı olduğunu söylemek zordur. Bu benzerliğin Platon’un “gerekçelendirilmiş doğru inanç” şeklindeki geleneksel üç parçalı bilgi tanımından kaynaklandığını söylemek ise zor değildir. Platon’a göre bilgi elde etme sürecinde ilk aşama, bir inanca sahip olmaktır.⁶ Platon *Menon* diyalogun-

1 Tasdik terimi, bilgi için kullanıldığında inançla aynı anlama gelir. Bilgide inançla tasdik aynı şeydir. Farabî bunu şöyle ifade eder: “Bilgi iki kısma ayrılır: tasavvur ve tasdik... Tasdik, üzerinde hüküm verilmiş bir şey hakkında kişinin o şeyin zihin dışındaki varlığının zihinde inanılan şekliyle bulunduğu inanmasıdır.” Ebu Nasr el-Farabî, *Kitâbu’l-Burhan*, çev.: Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 1.

Tasdik mantıkta kullanıldığında içinde inanç barındırmak zorunda değildir. Şu üç önermeye bakalım: “Dünya yuvarlaktır.” “Dünya düzdür.” “Dünya çizgi şeklindedir.” Bunların üçü de tasdik içerir. Ancak benim için sadece biri inanç içerir. O da “Dünya yuvarlaktır.” önermesidir. Önermesel bilgi, inançla başlar ve içinde tasdiki barındırır. Bu anlamda bilgideki inanç, tasdiktir.

2 Ebu Nasr el-Farabî, *Şerâitu’l-Yakîn*, çev.: Mübahat Türker Küyel, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 55.

3 Şematik epistemik seviyeler için bk. Roderick M. Chisholm, *Theory of Knowledge*, Third Edition, Prentice-Hall, New Jersey 1989, s. 16.

4 Roderick M. Chisholm, *The Foundations of Knowing*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1983, s. 8.

5 Farabî, *Şerâitu’l-Yakîn*, s. 59. Farabî, kıyasla elde edilen kesin bilgileri anlatırken bunların bir kısmının beşinci şartla altıncı şart arasında yer aldığını söyler.

6 Platon, *Theaitetos*, çev.: Macit Gökberk, MEB Yay., İstanbul 1997, 201c.

da da bilme derecelerini zan, inanç, çıkarış ve kavrayış şeklinde sıralar.⁷ Farabî'nin Platon'un takipçisi olması ve Anglo-Sakson epistemoloji düşüncesinde tartışmalara (bazen Edmund L. Gettier üzerinden) büyük oranda Platon'a atıfla başlanması, her iki düşünürün epistemik seviyeler konusunda benzer ve ortak düşüncelere, daha önemlisi ortak kavramlara sahip olmasını açıklar niteliktedir.

Bu çalışmanın amacı, Farabî ve Chisholm'un epistemik seviyeler konusundaki yaklaşımlarının karşılaştırılması, benzerlikler ve farklılıkların ortaya koyulmasıdır. İki düşünürün epistemik seviyelerle ilgili temel aldığımız metinlerinde amaç açısından bazı farklılıklar göze çarpar. Chisholm, doğru inanca *ne tür kanıtlar* ilave edildiğinde kesin bilgiye ulaşılabileceğini ortaya koymaya çalışırken Farabî, daha çok kesin bilginin *unsurlarını* ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak bu iki amaç birbirinden çok uzak da değildir. Bu amaç farklılığını ortak bir soru ile uzlaştırmak mümkündür. Hem Farabî hem de Chisholm için şu soru ortaktır: Kesin bilgi (yakîn ve certainty) hangi koşulları taşır? Ya da kesin bilgiye ulaşmanın aşamaları nelerdir? Bu koşulların/aşamaların bir kısmı bize bilgi vermekle birlikte kesin bilgiyi vermez. O halde her ikisi açısından da bilgi kademelidir.

Diğer taraftan Farabî ve Chisholm üzerinden İslâm felsefesi ile Anglo-Sakson epistemolojisi arasında ortaya çıkan benzerlikleri bu çalışmanın amacı olarak görmekten ziyade sonucu olarak görmek daha doğru olacaktır. Çünkü böyle bir iddianın doğruluğunu ortaya koymak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Ancak Farabî ve Chisholm'un yazdıklarında, ortak bir bilgi anlayışı ve bilgi üretme tarzına sahip olduklarını ileri sürmeye yetecek kadar ortak noktaların bulunduğunu söylemek mümkündür.

Öncelikle burada sözü edilen bilgi, önermesel bilgidir. Önermesel bilgi, bilginin konu, yüklem ve bağdan oluşan bildirme/haber kipiyle ilgili olan türüdür. Konu, yüklem ve bağ, önermesel bilginin maddî koşullarını oluşturur. Bu koşulları yerine getiren tüm ifadeler bilgi değildir. Epistemolojinin ana çabası, tüm bildirimler içinde bilgi olanları diğerlerinden ayırmamızı sağlayan koşulları belirlemektir. Temel soruyu şu şekilde sorabiliriz: Tüm önermeler içinde bilgi olanlarını diğerlerinden ayıran gerekli ve yeterli koşullar nelerdir?

Bu soru, şeyler hakkında bilgiye sahip olmaktan farklı olarak bizzat bilme-

7 A. Kadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, Asa Kitapevi, Bursa 2009, ss. 107, 117-9; Platon, "Menon", *Diyaloglar*, çev.: Adnan Cemgil, Remzi Kitapevi, İstanbul 1989, 82b-86b.

Diyaloglar'daki bu kısım, Sokrates'in köleye doğurtma yöntemi ile geometri sorusunu çözdürmesiyle ilgilidir.

nin ne olduğu ile ilgilidir. Buna bilmenin bilgisi veya “bilmenin mahiyeti ile ilgili bilgi” de denilir.⁸ Bilmenin mahiyeti ile ilgili bilgi, bilgiyi oluşturan formel unsurların ve bu unsurların sahip olması gereken niteliklerin incelenmesini ifade eder. Bir inanç veya önerme, hangi formel unsurlarla bilgi olur? Onu bilgi haline getiren ve bilgi olarak tüm diğer önermelerden ayıran nitelikler nelerdir?

Bilginin formel unsurları Platon’dan (M.Ö. 427-347) itibaren klasik olarak (1) inanç, (2) doğruluk ve (3) gerekçelendirme şeklinde “asgarî koşullar” olarak kabul edilmiştir. Bunlar bilginin gerekli koşulları olarak kabul görmüş ancak yeterli olup olmadıkları tartışma konusu olmuştur.⁹

Modern epistemolojide gerekli ve yeterli koşul tartışması, Gettier’le gündeme gelmiştir. Gettier (1927-) Platon, Chisholm ve Ayer’ın (1910-1989) bilgi tanımlarını vererek bu tanımlardaki üç koşulun *S*’nin *p*’yi bilmesi için yeterli olamayacağını ileri sürer. Bu tartışmaya konu olan bilgi, “*S, p* olduğunu biliyor.” (*S, knows that p*) şeklinde ifade edilen önermesel bilgidir. Önermesel bilgi, bir şeyi veya kişiyi (örneğin hayaletleri veya Ahmet’i) bilme olarak ifade edilen tanıma yoluyla bilme ile bir şeyin nasıl yapılacağını (örneğin bisiklet sürmeyi) bilmekten farklıdır. Tecrübeye dayalı önermesel bilgi, bilgilerimizin en önemli bölümünü oluşturur. *A priori* olanların dışındaki tüm “*S, p* olduğunu biliyor.” şemasındaki bilgiler bu kapsama girer. *S*’nin *p* olduğunu bilmesinin koşulları doğruluk, inanç ve gerekçelendirme olarak sıralanır. Gettier’in makalesinden sonra bu koşulların nitelikleri sorunu tartışılmaya başlanmış ve “*S, p* olduğunu biliyor.” şeması, “*S, p* olduğunu biliyor’u bilme” (*knowing that S knows that p*) şemasına dönmüştür. Bu şemanın amacı, doğruluğu elde etmek için inanan kişiye en iyi epistemik pozisyonu sağlayacak koşulları oluşturmaktır. Bilgi, doğru inancın olumlu epistemik statüsünün gösterilmesi sonucu elde edilen önermedir.¹⁰

Chisholm, kendisine yöneltilen Gettier eleştirilerine çalışmalarında cevap vermiştir. Onun cevaplarının temel şemasını, olgu durumlarına dair bilgilerin kesinlikleri ile ilgili sıralama oluşturur ve o, buna “epistemik seviyeler” adını verir. Tüm önermeler içinde bilgi olanı bilgi olmayandan ayırmamızı sağlayan şeyler kanıtlardır. Ancak insan bilgisinin sınırları ve kanıtların niteliği, önermelere farklı epistemik statüler kazandırır. Farklı epistemik statüler, zihin durum-

8 Roderick M. Chisholm, *Theory of Knowledge*, Third Edition, Prentice-Hall, New Jersey 1989, s. 99; Richard Feldman, “Knowing That One Knows”, *Philosophical Review*, 1981, sayı: 90, ss. 266-282.

9 Edmund L. Gettier, “Is Justified True Belief Knowledge”, *Analysis*, 1963, sayı: 23, s. 123.

10 Chisholm, *FK*, ss. 31, 41.

ları ve kanıtların niteliklerine dayanan bu epistemik seviyeler arasında “-den daha makul” olma veya aynı anlama gelen “-den daha fazla gerekçelendirilmiş” (more justified than)¹¹ olma ilişkisini ortaya çıkarır. Chisholm’a göre Gettier durumunu ortaya çıkaran şey, birçok durumda gerekçelendirmenin yetersizliğinden ziyade bilginin sınırları ile kanıtların ve tecrübe bilgisinin niteliğidir. O halde epistemik seviyeler tecrübeye dayalı önermesel bilgilerle ilgilidir.

Farabî’nin “kesin bilginin koşulları” adını verdiği ve tasdikle başlayıp kesin bilgi ile sonuçlanan koşullar sırası da tecrübeye dayalı bilgiyi de içine alacak şekilde tüm bilgilerimizle ilgilidir. Farabî, kesin bilgiyi zorunlu ve zorunlu olmayan şeklinde ikiye ayırır. Zorunlu bilgi, varlığı devamlı olan ve aksi mümkün olmayan türden bilgilerdir. Onun doğruluğunu ortadan kaldıracak herhangi bir durum mümkün değildir. Buna örnek olarak o, “Bütün parçasından daha büyüktür.” önermesini verir.¹² Bu türden önerme bilgilerinde epistemik seviyelerden bahsedilemez. Çünkü onlarda inanç, tasdik ve kesinlik birbirinden ayrılmaz. Diğer taraftan Farabî, zorunlu olmayan kesin bilgiden bahseder. Onun doğruluğu devamlı değildir, aksi mümkündür ve her an onun doğruluğunu ortadan kaldıracak bir durum ortaya çıkabilir. “Ali ayaktadır.”, “Zeyd evdedir.” şeklindeki önermeler, doğru ve yanlış olabilecekleri gibi onların kesin bilgi olmaları bazı koşullara bağlıdır.¹³ Bir inanç, bu koşullar sağlandığı oranda bilgiye dönüşür. Bu koşulların her biri sağlandığında “zorunlu olmayan kesin bilgi” elde edilir. Her bir aşama, bir inancı önceki duruma göre daha makul hale getirir. Farabî’nin zorunlu olmayan kesin bilgileri, zıddı mümkün olduğu için epistemik seviyelere sahip tecrübeye dayalı önermesel bilgilerdir.

Bu açıdan bu makalenin konusu, Farabî ve Chisholm’un gerekçelendirme düşüncesi ile gerekçelendirilmiş inançlar arasında kurdukları epistemik seviyeler ve bu seviyelerin epistemik statülerini gösteren “-den daha makul” olma ilişkisidir.

11 Chisholm, *Theory of Knowledge*, s. 9; Chisholm, *The Foundations of Knowing*, ss. 7, 77.

Chisholm, bu seviyeler arasındaki ilişki için farklı ifadelere de başvurur. Örneğin “epistemik açıdan -e göre tercih edilebilir olma” (is epistemically preferable to) bunlardan biridir.

12 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 74.

13 Aynı yer.

2. Gerekleştirme: Chisholm*

Chisholm, gerekçelendirmeyi doğru inancı bilgiden ayıran şey olarak tanımlar ve onu "kanıta dayanma" (evident) terimi ile karşılar. Bilginin geleneksel üç parçalı "gerekçelendirilmiş doğru inanç" tanımına karşı Chisholm, "kanıta dayalı doğru inanç" (evident true belief) tanımını verir. Doğru inancı bilgiden ayıran şey, doğruluğunun kanıtlarla gösterilmiş olmasıdır. Gerekleştirme ile kastedilen budur.¹⁴ Buradan hareketle o, klasik bilgi tanımını şu şekilde ortaya koyar:

T₁. *S*, *h*'nin doğru olduğunu bilir = Tn** (1) *h* doğrudur; (2) *S*, *h*'yi kabul eder ve (3) *h*, *S* için kanıta dayalıdır.¹⁵

Chisholm, bu tanımları verdikten sonra şöyle devam eder: "Ancak doğru inancın hem kanıta dayandığı hem de bilgi olmadığı durumlar vardır. Bir *e* önermesinin, tümevarımsal (inductive) olan veya burhanî olmayan (nondemonstrative, kesin öncüllere/kanıtlara dayanmayan kıyasla veya kanıtlarla doğruluğu açıkça gösterilmemiş) bir şekilde bir *h* önermesine kanıt olmasını mümkün kabul edersek böyle bir durumda biz *e*'nin doğru, *h*'nin de yanlış olduğu durumların olabileceğini kabul etmemiz gerekir. Nitekim Gettier örnekleri bunu bize göstermiştir." Chisholm, bu nedenle geleneksel tanımın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini söyler.¹⁶

Chisholm, gözden geçirilmesini istediği T₁'deki tanımdan sonra birçok ilave tanım yapar. Bu tanımların amacı, tam bir gerekçelendirme elde etmek için yeterli koşulların sağlanıp sağlanmadığını gözden geçirmektir. Chisholm, bilgilerimizin en büyük ve önemli kısmını oluşturan tümevarımsal bilgilerde doğruluğu kesin olarak gösteren tam gerekçelendirmenin sadece belirli/sınırlı koşullarda mümkün olabileceği sonucuna varır. Chisholm'un yaptığı son tanım şu şekildedir:

T_s. *h*, *S* tarafından bilinir = Tn (1) *h* doğrudur, (2) *S*, *h*'yi kabul eder, (3) *h*, *S*

* Tarihî sıralamaya uyarak Farabî'den başlamak yerine Chisholm'dan başlamayı tercih ettim. Çağdaş epistemolojinin terimleri ile Farabî'nin bilgi anlayışını değerlendirmek ve bu şekilde İslâm felsefesindeki epistemolojik düşünce ve terimlerin izini sürmek daha kolay olacağı için bu yolu izledim.

14 Chisholm, *TK*, s. 90.

** Tn = Tanım (Df = Definition)

15 Chisholm, *TK*, s. 90.

16 Bu konuya olan ilgi Gettier ile başlamış olmasına rağmen Chisholm, Gettier'den önce bu soruna 1906'da A. Meinong ve 1948'de Bertrand Russell tarafından dile getirildiğini söyler. Chisholm, *TK*, s. 92.

için kanıta dayanmıştır ve (4) eğer h , S için eksik bir şekilde kanıta dayanmışsa o zaman h , S için her biri kanıta dayanmış olan ancak S için eksik bir şekilde kanıta dayanmamış olan bir önermeler bütününe/birleşimine dayalı olarak gösterilir.¹⁷

Bir inancın doğruluğunu gösteren ve “kesinliği” temin etmeye yetecek kanıtlardan oluşan bir gerekçelendirmeyi ifade eden T_s , Chisholm’a göre T_1 ’den daha geçerli bir tanım değildir. Ona göre tanımlar, ne şekilde yapılırsa yapılsın tümevarımla elde edilen tüm bilgiler, kanıtların bize sağladıkları güven oranında bilgidir. “Eğer bir şeyle ilgili bilgimiz olduğunu iddia ediyorsak bildiğimiz şeyin unsurları ile ilgili bilişsel bir çaba içerisinde olduğumuzu iddia ediyoruz demektir. Sadece bir kısmı ile ilgili bilişsel çaba, sadece o kısmın bilgisini bize verir.”¹⁸ Bir bilginin tümevarımsal olması, onun sadece belli kısımları ile ilgili kanıtlara sahip olmayı ifade eder. Olgularla ilgili bir şeyi bilmek, kanıtların bize gösterdiği kadar bilmek demektir. Kanıtlar, sonucu tamamen kesin hale getirebileceği gibi kararsız kalmakla (withhold) kesin olmak arasında geniş bir bilgi skalası da verebilir.

Bu karmaşık dili anlamanın en iyi yolu, tekrar gerekçelendirmenin tanımına dönmektir. Chisholm’a göre “gerekçe sunma”, bir inanca uygulandığında epistemik değer biçmeyi ifade eden bir terimdir. Epistemik değer biçme, belirli bir zamanda belirli bir failin belirli bir durumla ilgili bilgisidir.¹⁹ O, inancın makul olduğunu söylemek için kullanılır. Makul olma, kanıta dayanma, açıklık, kesinlik, olasılık da bu türden terimlerdir. Kararsız kalma durumu da bir gerekçelendirme içerebilir. Bir kimse^(s), bir önermeye (h) inanmıyor, aynı zamanda onun olumsuzuna da inanmıyorsa o kişi, h konusunda kararsız kalmıştır. Ancak S ’nin kararsız kalma durumu, S ’nin h inancına karşı h olmadığına dair kanıtlardan ileri geliyorsa gerekçelendirmeye dayanıyor demektir. S ’nin kanıtları, h olduğu veya olmadığı konusunda karar vermesi için eksik olmasına rağmen onun kararsızlık durumu, kanıtlardan kaynaklanmaktadır. Chisholm, bunun bir “bilme hali” olduğunu ileri sürer.²⁰

“Denkleştirme” (counterbalanced) adı verilen bu bilme hali için Chisholm, önermenin/inancın kendisi ve zıttı için pozitif bir epistemik gerekçelendirme seviyesinin bulunmadığını söyler ve denkleştirmeyi epistemik seviyeler içinde sıfır noktasına koyar. Denkleştirmeyi, epistemik failin iki zıt önerme hakkında

17 Chisholm, *TK*, s. 98.

18 Chisholm, *TK*, s. 96.

19 Kenneth G. Lucey, “Scales of Epistemic Appraisal”, *Philosophical Studies*, 1976, sayı: 29, s. 169.

20 Chisholm, *TK*, s. 8.

eşit oranda tasdike sahip olmakla birlikte onların herhangi biri hakkında inanca sahip olmadığı durum olarak da betimleyebiliriz. Bu durumda bir bilme hali olarak denkleştirme, içinde bir inanç barındırmasına rağmen eğer denkleştirmeye herhangi bir bilişsel/zihinsel çaba ile ulaşmadıysak ve bu iki zıt önermenin hangisinin doğru olabileceği konusunda zihnimiz bir karara varamıyorsa bu durumda bir tasdik olmasına rağmen bir inanç yoktur.

Denkleştirme seviyesinden başlayarak her bir gerekçelendirme ve bilişsel çaba, farklı epistemik seviyeleri ortaya çıkarır. Epistemik seviyeleri belirleyen şey, gerekçelendirme ve bir inancın sadece bir kısmı ile ilgili kanıtlar (gerekçelendirme), inancın sadece o kısmını gerekçelendirir. Bu nedenle epistemik gerekçelendirmenin anlaşılması, epistemik seviyelerin “bilinmesine” bağlıdır.

3. Gerekçelendirme: Farabî

Farabî, Platon’a atıfla yapılan geleneksel bilgi tanımına bağlı kalmıştır. Farabî’ye göre bilgi (ilm, me’ârif), “gerekçelendirilmiş doğru inançtır.”²¹ O, bilgiyi inançla başlatır, doğrulukla devam ettirir ve gerekçelendirme ile bitirir. Doğru inancı bilgiden ayıran şeyler, gerekçelendirmez. Gerekçelendirme, kanıtlarla yapılır. Farabî, *Burhan* kitabının başında her türlü bilgiye (me’ârif) ulaşmamızı sağlayan kanıtlar üzerinde durur. Farklı kanıt getirme şekilleri vardır ve bunların her biri ile farklı epistemik seviyelerde (kesinliklerde) bilgiler elde edilir.

Çağdaş epistemolojide doğru inancı bilgi haline getirmeye gerekçelendirme denmektedir. Bu terim, Platon’da “logos”la karşılanmakta idi. Logos açıklama, kanıt getirme veya nedenini ortaya koyma anlamına geliyordu ve bilgi, “açıklanmış doğru inanç” (logos orthe doxa) olarak tanımlanıyordu. Farabî’de gerekçelendirmeye doğrudan karşılık gelen bir terim var mıdır? Farabî’nin

21 Farabî, “Şerâitu’l-Yakîn”, s. 55.

D. L. Black, “Şerâitu’l-Yakîn”deki bu ifadelerin geleneksel üç parçalı bilgi tanımı ile aynı olduğunu 2006’da yazdığı makalesinde ortaya koyar. Van Ditmarsch de 2008’de Black’ten de alıntı yaparak bunu teyid eder. Ayrıntılı inceleme için bk. Deborah L. Black, “Knowledge (‘Ilm) and Certitude (Yaqîn) in Al-Farabi’s Epistemology”, *Arabic Sciences and Philosophy*, 2006, sayı: 16/1, s. 12; Hans P. Van Ditmarsch, “Logical Fragments in Ibn Khaldun’s *Muqaddimah*”, *The Unity of Science in the Arabic Tradition: Science, Logic, Epistemology and their Interactions*, Editör: Shahid Rahman, Tony Street ve Hassan Tahiri, Springer 2008, s. 291.

22 Farabî, birinci koşulu, “Şerâitu’l-Yakîn”de inanç terimi ile ifade ederken *Kitâbu’l-Burhan*’da “tasdik”le ifade eder ve inancı tasdik’in yakın cinsi olarak kullanır (s. 1). İnanç ve tasdik’in bilginin tanımı ve önermeler açısından neden aynı anlama geldiğinin ayrıntısını dipnot 1’de vermiştik. Farabî, bazen Platon’da olduğu gibi bilginin yakın cinsini “zan” olarak koyar.

yazdıklarında Platon'un ve çağdaş gerekçelendirme düşüncesinin kavramsal karşılığı açıkça görülür. Farabî, zihnimizin dışındaki olgulardan bağımsız olarak onlar hakkındaki kanaatlerimize inanç adını verir. Bu inancın, "farkında olmaksızın" (bilincine varmaksızın) zihnimizin dışındaki olgulara uygun olmasına ise doğruluk (sıdk) adını verir. Farabî, bilgiyi inancın doğruluğunun bilincine varma olarak tanımlar.²³ Bu yaklaşım, çağdaş gerekçelendirme düşüncesine karşılık gelir ve gerekçelendirme "bilincine varma" ile ifade edilir. Bu nedenle Farabî'nin bilgi tanımını şu şekilde formüleştirmek mümkündür:

Tfı. S, h' 'nin doğru olduğunu bilir = Tn* (1) S, h' 'ya inanır; (2) h , doğrudur ve (3) S, h olduğunun bilincine varmıştır.²⁴

"Gerekçelendirme", "doğruluğu kanıtlarla gösterme" ve "inancın doğruluğunun bilincine varma" ifadeleri, ortak bir epistemik çabanın farklı ifade edilme biçimleridir. "Bilincine varma" ifadesinin gerekçelendirmeye karşılık gelip gelmediğini anlamının yolu, Platon'un da sorduğu ve Chisholm'un da içinde bulunduğu çağdaş epistemolojinin en temel sorusu olan şu soruyu sormaktan geçer: İnanılan şeyin, zihnin dışında inanıldığı gibi bulunuyor olması, o şey hakkında bilgi sahibi olduğumuzu söylemek için yeterli midir? Ya da daha yalın haliyle "Doğru inanç bilgi midir?"

Farabî, bilgiyi kavramların bilgisi (tasavvur) ve önermelerin bilgisi (tasdik) olarak ikiye ayırır ve bu makalenin konusu olan tecrübeye dayalı önerme bilgisini de içine alacak şekilde tasdiki/bilgiyi, tam ve eksik bilgi olmak üzere ikiye ayırır. "Tam bilgi, kesin bilgidir. Kesin bilgi, kişinin hakkında hüküm verdiği şeyin zihin dışındaki varlığının aynen zihinde inanılan şekliyle bulunmasıdır. Doğru (sıdk) ise hakkında inanç bulunan şeyin zihnin dışındaki varlığının inanılan şekilde olmasıdır. Tasdik, doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir."²⁵

Alıntının ikinci cümlesinde bilginin doğru inanç olarak tanımlandığı görülmektedir. Fakat Farabî, doğru inancı bilgi olarak kabul etmez. Burada anlatılmak istenen şey, doğruluk ve inancın bilginin vazgeçilmez unsurları olduğudur. "Tasdik, doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir." ifadesinden de anlaşılacağı gibi Farabî'nin doğru inancı/tasdiki yanlış inançtan/tasdikten ayıracak ilave bir unsurun peşine koştuğu da açıktır. Nitekim o, şöyle yazar: " S 'nin h inancı doğru olursa (yani zihnin dışındakilere uygun olursa) ve S , bu doğruluğun

23 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn", s. 56.

* Tn = Tanım (Df = Definition)

24 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn", ss. 55-7.

25 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 1.

bilincinde olmazsa doğru bir zan (inanç, tasdik) var demektir... Bu bakımdan S'nin h'yı bilmesi için inancının varlığa uymakta olduğunun bilincine varması gerekir."²⁶ Bu ifadelerde doğru inanca bilgi olması için "bilincine varma" unsuru ilave edilmiştir. Gerekçelendirmenin doğru inancı bilgi haline getiren üçüncü koşul/unsur olduğu hatırlanacak olursa Farabî'de de "bilincine varmanın" doğru inancı bilgi haline getiren koşul olması nedeniyle gerekçelendirmeye aynı anlama geldiği görülecektir.²⁷

Ayrıca her iki alıntı, yapılan formülleştirmenin geçerliliğini gösterir. Bilgi için zorunlu asgarî koşullar, alıntılarda açıkça görülür. Platon'dan başlayarak günümüze kadar doğru inancın kendi başına bilgi olmadığı söylenmiştir. Doğru inancı bilgi haline getiren koşulu Farabî, "bilincine varma" ile ifade eder. İnanç, şans eseri doğru olabilir. Bilgi ise bilişsel başarının ürünüdür. Bilişsel başarı, inancın doğruluğunun bilincine varmakla mümkündür. Bilincine varma, inancın doğruluğunu şanstı/rastlantıdan ayırmaktır. İnançın doğruluğunu şanstı arındırma ise epistemik kanıtlarla olur. Farabî'de "bilincine varma", inancın şans eseri veya rastlantıyla doğru olmasını engelleyen koşuldur.

Farabî'de bilginin temel unsurlarını bu şekilde ortaya koyduktan sonra çok temel bir ayrıma dikkat etmek gerekir. Gerekçelendirilmiş doğru inanç şeklindeki tanım, bilimsel bilgiyi ve varlık bilgisini de kapsayacak şekilde tüm bilgi türlerini içine alır. Chisholm, daha önce bahsettiğim gibi tecrübeye dayalı önermesel bilgilerin seviyelerinden bahsederken "tümevarımla elde edilen ve burhanî olmayan (nondemonstrative) bilgiler"²⁸ ifadesini kullanmaktaydı.

26 Farâbi, "Şerâitu'l-Yakîn", s. 56.

27 Gerekçelendirme yerine kullanılan terimlerle ilgili benzer bir tartışmayı Gettier de yapmıştır. Gettier, bu terimin Platon'da "gerekçelendirme", Chisholm'da "kanıta dayanma" ve Alfred Ayer'da "doğru olduğundan emin olmaya hakkı olma" şeklinde kullanıldığını ve her birinin aynı anlama geldiğini ifade eder (Gettier, agm, s. 122). Alvin Plantinga ise bunu "teminat" (warrant) terimi ile karşılamakta ve bilgiyi "teminat altına alınmış doğru inanç" (warranted true belief) şeklinde tanımlamaktadır. Alvin Plantinga, *Warrant: The Current Debate*, Oxford University Press, New York 1993, s. 3; Mehmet Sait Reçber, "Plantinga, Bilgi ve Doğru İşlevselcilik", *Felsefe Dünyası*, 2003, sayı: 38, s. 42.

28 Chisholm, *TK*, s. 92. İsaiah Berlin, bu tür bilgileri ya da kanıtları burhanla (demonstrative sentences) elde edilenler ve şartlı (hypothetical sentences) elde edilenler şeklinde ikiye ayırır (Isaiah Berlin, "Empirical Propositions and Hypothetical Statements", *Concepts and Categories: Philosophical Essays*, edit.: Henry Hardy, Princeton University Press, 1999, s. 47). Bu bilgiyi vermemin nedeni, şartlı önermelerin iki türünün birbirine karıştırılmamasıdır. Bunlar, zorunlu şartlı önermeler ve zorunlu olmayan şartlı önermelerdir. Zorunlu şartlı önermeler, burhanda kullanılır. Farabî bunlara vaz'î/şartlı önermeler adını verir (*Kitâbu'l-Burhan*, s. 8). Burada mukaddem ile tali arasında zorunlu ilişki vardır (Eğer kalorifer yanıyor ise petekler sıcaktır). Berlin'in bahsettiği şartlı önerme ise mukaddem ve tali arasında zorunlu ilişkisinin bulunmadığı türden şartlı önermelerdir.

Chisholm, epistemik seviyelerin burhanî olmayan tecrübeye dayalı önermesel bilgiler için geçerli olduğunu söyler. Aynı şekilde Farabî de burhanî bilgiyi olumlu veya olumsuz olmakla birlikte yanlış olması mümkün olmayan, varlığı sürekli ve zorunlu olan, durumunda değişme meydana gelmeyen ve dolayısıyla doğruluk seviyesi (epistemik seviye) kabul etmeyen zorunlu kesinlik içeren bilgiler olarak tasvir eder.²⁹

Burhan, kelime olarak kanıtlamak ve bir şeyi delilleriyle ortaya koymak anlamına gelir. Teknik terim olarak ise kesin öncüllere/kanıtlara dayanan kıyas anlamına gelir.³⁰ Burhan, Aristoteles'in bilimsel bilgi ya da bilimsel kıyas adını verdiği ve sebebi ortaya koyan kanıtlama biçimidir. Bilimsel bilgi, sebeplerin bilgisidir ve burhanla (demonstration) elde edilir. Burhanî bilgi zorunlu olarak doğru, birincil, doğrudan ve sonuçtan daha iyi bilinen öncüllere dayanmak zorundadır.³¹ Burhanî bilgi inanç, doğruluk ve gerekçelendirme ile birlikte diğer üç koşula da zorunlu olarak sahip olduğu için epistemik seviyeleri kabul etmez. Çünkü kanıtlar kesindir ve her kanıt, bu altı koşula sahiptir. Bu nedenle zorunlu sonuca ulaşılır ve doğruluk bir seviye olarak bahsedilemez. Sonuç, olumlu ya da olumsuzdur ancak yanlış olamaz. Ancak burhan, her türlü kesin bilgiyi içermez. Farabî'de kesin bilgi üç farklı yerde kullanılır. Burhan, bunlardan sadece biridir.

Bu üç tür kesin bilgiyi Farabî'nin epistemik seviyelerini incelerken tekrar ele alacağım ancak burada şu kadarını söylemek kâfidir. Farabî'nin "Şerâitu'l-Yakîn" de ortaya koyduğu seviyeler, "beşinci madde" nin aynen kalması koşuluyla burhana aittir. Farabî, makalesinin sonunda beşinci koşulda değişiklik yaparak altı koşulu, burhanî olmayan kesin bilgiye ulaşmanın aşamaları haline getirir.³² Ancak değiştirilmemiş haliyle altı koşul, burhan açısından epistemik seviye değil zorunlu koşullardır. Diğer taraftan Farabî, burhanî bilgiyi "el-ilm" ile ifade ederken³³ her türlü bilgiyi ifade etmek için "el-me'ârif" terimini kulla-

29 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 3.

30 Şaban Haklı, *İslâm Felsefesinde Metafizik Bilgi, İmkân ve Değeri*, Lider Matbaacılık, Çorum 2008, s. 142.

31 Aristotle, "Demonstrative Knowledge and Its Starting Points", *Posterior Analytics – Western Philosophy: An Anthology*, çev.: John Cottingham, editör: John Cottingham, Blackwell, Oxford, 1996, s. 20.

Farabî de üç tür burhandan bahseder: varlığa ilişkin burhan, sebebe ilişkin burhan ve hem varlığa hem de sebebe ilişkin burhan. Farabî, üçüncüsüne tam burhan adını verir ve mutlak burhanın veya mutlak olarak burhanî bilginin bu olduğunu ifade eder. Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 7.

32 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn" s. 62.

33 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 7. Burada Farabî, burhanî bilgiyi diğer bilgilerden ayırmıştır: "Bilgi

nır.³⁴ Bunun da ötesinde Farabî, *Kitâbu'l-Burhan'* da "her türlü bilgi çeşidi" diyerek bilgiyi (el-me'ârif) önce tasavvur ve tasdik şeklinde ikiye ayırır. Ardından iki tür tasdikten bahseder. Bunlar, kesin/tam ve kesin olmayan/eksik tasdiktir. Kesin olmayan tasdiki de ikiye ayırır: kesine yakın olan (cedelî/diyalektik) tasdik ve nefsin sükûnu ile (belağî/retorik) tasdik. Bunlar, bir fikrin zayıflığını göstermek, bir kimsenin fikrine galip gelmek, muhatapları ikna etmek veya bir düşüncüyü hoş veya çirkin göstermek için yapılırlar. Burada kullanılan kanıtlar genellikle meşhurlar, makbuller, muhayyile, tanıklığa dayalı kanıtlarla eksik tümevarımlardır. Kesin olmayan tasdik/bilgi, amaçları açısından (kesin bilgi elde etme amacı olmadığı için) ne *Kitâbu'l-Burhan'*ın ne de "Şerâitu'l-Yakîn"nin konusudur. Onlar, kesin/tam tasdikle ilgilenirler. Farabî, kesin tasdiki de ikiye ayırır: zorunlu kesinlik (ya da tam kesin) ve zorunlu olmayan kesinlik. Zorunlu kesinlik, *Kitâbu'l-Burhan'*ın konusudur ve sebepleri araştıran bilimsel bilgiyi (el-ilm) ifade eder. "Şerâitu'l-Yakîn" ise zorunlu olmayan kesinliği de içine alacak şekilde her türlü kesin bilgi ile ilgilenir. Farabî'nin zorunlu olmayan kesin bilgisi, Chisholm'un tümevarımsal olan ancak burhanî olmayan "tecrübeye dayalı önermesel bilgi"siyle aynıdır. Onları anlamamanın yolu, zıddının imkânsız olması ya da mümkün olmasıdır.³⁵ Bunlar, kanıtların gücü nispetinde bilgi olur ve kanıtlar, onlara belirli oranlarda epistemik seviye kazandırır.

4. Chisholm ve Epistemik Seviyeler

Chisholm birçok inanç ve düşüncelerimiz içinde hangilerinin bilgi olup olmadığını ayırmanın felsefenin en güç ve en önemli sorunlarından biri olduğunu söyler. Herhangi bir durumda gerçek bir bilgiye ulaşip ulaşmadığımıza nasıl

(el-ilm), kesin olmayan ya da kesin olmakla birlikte zorunlu olmayandan ziyade zorunlu kesine denmektedir. Bu, kesin bilgi (ilmu'l-yakîn) olarak isimlendirilir.

34 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 1.

Mübahat Türker-Küyel de Farabî'nin "Şerâitu'l-Yakîn" makalesinin neşrine yazdığı Giriş'te, bazı Farabî uzmanlarının Şerâitu'l-Yakîn'i Şerâitu'l-Burhan'la karıştırdıklarını ve hatta bu isimle neşrettiklerini ifade eder. Türker-Küyel, Şerâitu'l-Yakîn'de iki atıf dışında burhanın konularına yer verilmediğini söyleyerek bu iki eserin birbirinden farklı olduğunu söyler. Mübahat Türker-Küyel, "Farabî'nin 'Şerâitu'l-Yakîn'i: Giriş", s. 17.

35 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 3.

Burhanın konusu olan tecrübeye dayalı önermesel bilgiler de vardır. Bir tasdik tüm tikelleri tecrübe edilerek tümel hüküm hakkında kesin bilgi veren tam tümevarım (istikra), burhanda kullanılan bir öncüdür. Haklı, *age*, s. 165. Diğer taraftan Farabî, tam kesinliğin kıyasla ve kıyasız elde edilebileceğini ve kıyasla elde edilen kesinliğin öncüllerinin tecrübe ile elde edilebileceğini söyler. Ancak bunlar, tecrübe ile elde edilen fakat tümel olan "ilk kesinler" veya "kesinliğin ilkleri" oldukları için burhanî kıyasın öncülleri olabilirler. Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 6.

karar vereceğiz? Birçok insan inandığı şeylerin bildiklerinden daha fazla olduğunu kabul eder. Aslında bilmediğimize inandığımız şeyler vardır ve bunları bilmediğimizi bildiğimizi söylememiz mümkündür.³⁶

Chisholm, seviyelerle ilgili temel iddiayı bununla başlatır ve doğru inançla bilgi arasında kesin bir çizginin olmadığını ileri sürer. Ona göre bilgi dereceli/kademeli bir inançtır. Doğru inanç, gereçlendirilmeye tabi tutulmamış bir inançtır. Onu bilgi yapan doğruluk nedenlerinin ortaya koyulmuş olmasıdır ki buna gereçlendirme adı verilir. Gereçlendirme, bir inancı kademeli bilgi haline getirir. Önermeler arasında bilgi olmaları bakımından farklılık vardır ve bu fark “-daha makul olma” ilişkisi ile açıklanır. Chisholm, bu ilişkiyi epistemik seviyeler (epistemic levels) dediği bir sıralama ile ortaya koyar. Bu seviyelerin her biri, gereçlendirmenin gücünü gösterir ve bizi daha makul bilgiye doğru götürür.

Chisholm, bilmediğimizi bilmeyi epistemik bir seviye olarak görmez. Epistemik seviye, bilişsel çaba ile elde edilmiş başarı durumlarına işaret eder. Fakat bilmediğini bilme gibi bilişsel bir başarı olmaksızın bilmenin olduğu durumlar da vardır. Chisholm, bunlara “bilme aşamaları” (degrees of knowing) adını verir. Bilme aşamaları, bir şey hakkında bilgiye sahip olmaktan (*S* knows that *p*) farklıdır. O, “bilme” hakkında bilgiye sahip olmayı (knowing that *S* knows that *p* or that non-*p*), bilmenin farklı bir aşaması olarak görür.³⁷

Chisholm, gereçlendirmenin en basit hali olarak gördüğü bu bilmeyi, Aurelius Augustine’in (354-430), Pyrrhon’un (365-275) kuşkuculuğuna yönelttiği eleştiriye dayandırır. Pyrrhon, duylara güvenilemeyeceğini ileri sürerken Augustine, duylara güvenimizi sorgulamak için nedenlerimiz olsa da onlara güvenebileceğimize olan inancımız çoğu zaman onlara güvenemeyeceğimize

36 Roderick M. Chisholm, *The Problem of the Criterion*, Marquette University Press, Marquette, 1973, s. 7.

37 Chisholm’un epistemik seviyeleri, onun “bilme seviyeleri/aşamaları” (levels of knowing) dediği şeyden farklıdır (*The Foundations of Knowing*, s. 51). Bilme seviyeleri, bir inancı doğrulayan kanıtların inanca sağladığı doğruluk seviyelerinden ziyade bizzat bilmenin bilinmesi ile ilgili bir tartışmadır. Bu tartışma, “Bildiğimden nasıl emin olurum?” sorusu ile başlar. Bu, ölçüt sorunu diye bilinen konuyla ilgilidir. Epistemik seviyeler ise “bilmem için neler gereklidir?” sorusu ile başlar. Bazı yazarlar, Chisholm’daki bu ayrımın farkına varamamışlar ve ölçüt sorunu ile ilgili olan bilme aşamaları yerine epistemik seviyeleri ele almışlardır. Bu açık hatayı yapanlardan biri Cling’tir (Andrew D. Cling, “Epistemic Levels and the Problem of the Criterion”, *Philosophical Studies*, sayı 88, 1997, ss. 109-140). Bilme aşamaları, epistemolojide ölçüt sorunu adı verilen ve Antikitede “çark paradoksu” (paradox of the wheel) olarak bilinen kuşkucu iddia ile ilgilidir: Bir önermeyi bilmemiz için önce bildiğimiz bir ölçütümüz olmalıdır. Fakat bir ölçütü bilmek için zaten bazı önermeleri bilmemiz gerekir. O halde hiçbir önerme ve ölçüt bilinemez. Cling, agm, s. 109.

olan inancımızdan daha fazla gerekçelendirilmiştir, şeklinde karşılık verir.³⁸

Bu şekilde Chisholm' da bilme aşaması epistemik seviyelerden farklı bir anlama gelir. Bilme aşamaları "bilmeyi bilme" ile ifade edilirken³⁹ epistemik seviyeler, önermeyi ya da olguyu bilme şeklinde ifade edilir. Epistemik seviyeler, kanıtların bir inancı güçlü hale getirme oranlarını ifade eder. Bu oranlar, epistemik gerekçelendirme ile elde edilir. Bazı tahminlere sahip olma, erişilebilirlik, makul şüphelerin ötesine geçme, kanıta dayanma (evident), açıklık, kesinlik şeklinde sıralanan seviyeler, epistemik seviyelerdir. Epistemik seviyeler, doğru inançla bilgi arasındaki tüm gerekçelendirme seviyelerini içine alır.

Chisholm, bazı durumları için "bilme hali" demesine rağmen epistemik seviye olarak görmediği "denkleştirme" (counterbalanced) ile başlar. Denkleştirme, bir önermenin doğruluğunu gösteren kanıtlarla onun tersi durumun doğruluğunu gösteren kanıtların birbirine eşit olması halidir. Chisholm, bunu şu şekilde gösterir:

S₀. p , S için denkleştirilmiştir = $T_n S$, p 'ye olan inancını en az p 'nin zıddına olan olancı kadar gerekçelendirmiştir ve S , p 'nin zıddına olan inancını en az p 'ye olan inancı kadar gerekçelendirmiştir.⁴⁰

Chisholm'un gerekçelendirmenin en basit hali olarak gördüğü denkleştirme, onun epistemik seviyelerle bilme aşamaları arasında kurmuş olduğu ilişki açısından önemli bir yere sahiptir. Onun, yazdıklarında Pyrrhon şüpheciliği ile Gettier örnekleri arasında dillendirilmeyen bir ilişki kurduğu dikkat çekmektedir.⁴¹ Her ne kadar Gettier, kuşkuculuk savunması yapmasa bile onun örnekleri, epistemik failden tecrübeye dayalı önermesel bilgiler için güçlü bir teminat istemesi nedeniyle kuşkuculuğu andırır. Chisholm, bilme aşamaları ile yazdıklarında Pyrrhon kuşkuculuğuna, epistemik seviyelerle ilgili yazdıklarında ise Gettier türü eleştirilere cevap vermiştir.

Chisholm, denkleştirmeyi pozitif gerekçelendirme seviyesi olarak görmez ve onu sıfır noktası olarak alır. Ancak onu epistemik bir çabanın sonucu olması kaydıyla pozitif olmasa bile bir "bilme hali" olarak kabul eder. O, epistemik seviyeleri "mümkün" ile başlatır.

Seviye 1. Mümkün (probable): Eğer bir önerme, zıddıyla eşit kanıtlara sa-

38 Chisholm, *TK*, s. 8.

39 Chisholm, *FK*, s. 51.

40 Chisholm, *TK*, s. 9.

41 Chisholm, bu tür bir ilişkilendirmeye girişmemiş olmasına rağmen *Theory of Knowledge* kitabının sayfa 13 ve 91'de Pyrrhon ve Gettier başlıklarına yer vermiştir.

hip değilse bu önerme, mümkündür. Bir önermenin bizim için mümkün olduğunu söylemek, bu önermeye olan inancımızı onun zıddından daha fazla gerekçelendirmiş olduğumuz anlamına gelir. Bu önerme bizim için bir öncekine göre daha makuldür.

S1. p, S için mümkündür = Tn S, p' 'ye olan inancını p' 'nin zıddına olan inancından daha fazla gerekçelendirmiştir.⁴²

Yarın yağmur yağmayacağı konusunda elimizdeki kanıtlar, yağacağı konusundaki kanıtlardan daha fazla ise gerekçelendirme mümkün kanıtlara dayanıyor demektir. Bunu sağlayan kanıtlara da imkân ya da olasılık kanıtları adı verilir. Ancak aksi durumun olmayacağı konusunda bu kanıtlar bize yeterli teminatı sağlayamaz. Mümkün, burada nadir ya da sık olma anlamında değildir. Daha fazla gerekçelendirilmiş olma anlamındadır ve önermeler arasında kurulan ilişki de “-den daha makul olma” ilişkisidir.

Seviye 2. Bilmeye açık olma (epistemically in the clear): Bizim bir önerme hakkında kararsız kalmaktan daha fazla ona inanmak için kanıtlarımız varsa bu önerme bizim için bilmeye açık hale gelmiştir. Bu seviye, S' 'nin, yarın yağmur yağacağı konusunda kararsız kalmasını sağlayacak kanıtları olmamasına işaret eder.⁴³ Seviye 1'de zıddını düşünmek için kanıtlarımız varken seviye 2'de sadece kararsız kalmamızı sağlayacak kanıtlar vardır.

S2. p, S için mümkündür = Tn S' 'nin p konusunda kararsız kalması, p' 'ye inanmasından daha fazla gerekçelendirilmiş değildir.⁴⁴

Seviye 3. Makul şüphelerin ötesine geçme: Bu kategoriyi şu tür önermelerle gösterebiliriz: Şu anda içinde bulunduğum bina, yarın da burada olacaktır. Şu an elimde bu durumun zıddını düşünmemi ya da kararsız kalmamı sağlayacak hiçbir kanıt yoktur. Bu şekilde düşünmemin önünde de hiçbir mantıksal engel de yoktur.

S3. p, S için makul şüphelerin ötesindedir = Tn S, p' 'ye olan inancını p konusunda kararsız kalmaktan daha fazla gerekçelendirmiştir.⁴⁵

Bu üç gerekçelendirme seviyesi, bilme hali olmakla birlikte çoğu zaman bilgi adını almaz. Chisholm, bu aşamadan sonra yani dördüncü seviyede epistemik failin bilme başarısını gösterdiğini düşünür.

42 Chisholm, *TK*, s. 10.

43 Chisholm, *TK*, s. 16.

44 Chisholm, bu seviye için formül vermez, bu formül bana aittir (H. Yücel Başdemir).

45 Chisholm, *TK*, s. 11.

Seviye 4. Kanıta dayanma* (evident): Kanıta dayanma, doğru inanca ilave edildiğinde bilgiyi ortaya çıkaran unsurdur. Chisholm, buna örnek olarak şunu verir: Dokuz gezegen olduğunu düşünelim. Dokuz gezegen olduğuna inanan fakat bununla ilgili kanıtı olmayan kişinin, en azından gezegenlerin sayısı ile ilgili doğru bir inancı vardır. Fakat dokuz gezegen olduğunu bilen bir kişi, sadece doğru bir inancı olan kişinin sahip olmadığı ilave bir şeye sahiptir. Bu fark şu şekilde ortaya koyulabilir: İnanılan doğru önerme, bilen kişi için kanıta dayandırılmıştır. Ancak burada, “*S*, *p*’yi kanıta dayandırmıştır” ile “*S*, *p* için geçerli/doğru kanıtlara sahiptir” ifadelerini karıştırmamak gerekir. İkinci ifadede *S* bazı kanıtlara sahiptir ancak kanıtlar *S*’yi *p* konusunda makul şüphelerin ötesine götürse bile bu kanıtlarla *p* arasında kurulan ilişki yeterince güçlü değildir.⁴⁶

Kanıta dayandırılmış bir önerme, hakkındaki makul şüpheleri bertaraf ettiğimiz bir önermede olduğu gibi ona olan inancımız kararsız kalmaktan daha fazla gerekçelendirilmiştir. Kanıta dayanma (evident), ilave olarak şu özelliğe de sahiptir: Herhangi iki önermeden biri kanıta dayandırılmışsa o zaman kanıta dayandırılmış olana inanma, diğerine inanmaktan daha fazla gerekçelendirilmiştir. Chisholm, bunu şu şekilde ifade eder:

S₄. *p*, *S* için kanıta dayandırılmıştır = Tn Her *q* önermesi için *p*’ye olan inanç, *S* için en az *q* hakkında kararsız kalmayı sağlayacak kadar gerekçelendirilmiştir.

S için *p*, karşıt durumlar hakkında kararsız kalmaktan daha fazla gerekçelendirilmiştir (Bs $p \geq Ws q$). *p*’nin hem kanıta dayandırılmış hem de yanlış olması mümkündür. Ancak onun çelişğinin doğru olamayacağı konusunda kesin karara varmışızdır. “Evimde şu şu mobilyalar vardır”, “Dün güneş doğmuştu”, “Dünya yüzlerce yıldan beri vardır” türü inançlarımız, bu türdendir. Bunlar yanlış olabilir ancak aksi durumlarının olması mümkün değildir.⁴⁷

* “Evident” terimine uygun bir Türkçe karşılık verilememesi açıklamayı güçleştirmektedir. Burada “evident” terimi “kanıta dayandırma” ile karşılanmıştır. Ancak onu “apaçık” şeklinde de çevirebiliriz. Ancak bu durumda “obvious” terimine karşılık kalmamaktadır. Bu nedenle “kanıta dayandırma” tercih edilmiştir. Bu nedenle “evident” teriminin anlaşılması için ek bir açıklamaya ihtiyaç vardır. Evident, bir önerme ile onun doğruluğunu gösteren kanıtlar arasında güçlü bir ilişkilendirmenin yapılmasına işaret eder. Bu ilişkilendirmede önermenin yanlış olma ihtimali bulunmasına rağmen onunla ilgili karşıt durumların yanlışlığı ya da doğru olamayacağı teminat altına alınmıştır.

46 Chisholm, *TK*, s. 11.

47 Chisholm, *TK*, ss. 12, 94. S3’le aralarındaki fark, S4’te *p*’nin zıddıyla (*q*) ilgili olumlu epistemik statüyü gerilemiş ve en az kararsızlık durumuna indirmiş olmasıdır.

Chisholm, doğru inancın bilgi olması konusunda “kanıta dayanmaya” özel bir önem verir. Özellikle her gerekçelendirmenin doğru inancı bilgi yapamayacağı bununu gösterir. Çok iyi bir biçimde gerekçelendirilmiş olmasına rağmen inancın kanıtlarla bilgiyi ortaya çıkaracak kadar ilişkilendirilemediği durumlar vardır. Bizim bugün yürüdüğümüz, dün de yürüdüğümüz ve daha önceki gün de yürüdüğümüz bizim için kanıta dayandırılmış olabilir. Bu durumda bizim yarın da yürüyeceğimizi kabul etmemiz konusunda çok iyi dayanaklarımız var demektir. “Ben yarın yürüyeceğim.” önermesi, tümevarımla güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Fakat benim yarın yürüyecek olmam ne benim ne de başkası için şu anda kanıta dayandırılmış değildir. Zira şu anda hiç kimse benim yarın yürüyeceğimi bilemez. Benim yarın yürüyecek olmam, makul şüphelerin ötesindedir. Fakat bugün hiçbir şey, benim yarın yürüyeceğimi göstermeye yetmeyecektir. Bu durumda benim yarın yürüyecek olmam, gerekçelendirilmiştir fakat yeterince kanıta dayandırılmamıştır.⁴⁸

Seviye 5. Apaçık (obvious): Bir p önermesinin S için apaçık olduğu, sadece her q önermesi için p 'ye olan inancın q konusunda kararsız kalmaktan daha fazla gerekçelendirilmesi durumunda söylenebilir. Bu, q 'nun yanlış olduğu konusunda kanıtlarımızın olduğu bir durumdur. p hakkındaki kanıtlar, q 'yu en az kararsız kalmak kadar geriletmemiş, daha da ilerisinde q 'nun yanlış olduğu konusunda da kanıtlar ortaya koyulmuştur.

Seviye 6. Kesin (certain): Chisholm, epistemik kesinliği şu şekilde ifade eder:

- S6. S için p kesindir = Tn Her q karşısında S için p 'ye inanma, q konusunda kararsız kalmaktan daha fazla gerekçelendirilmiş ve ayrıca S için p 'ye inanma en az q 'ya inanmak kadar gerekçelendirilmiştir.

Bu düşünce, bazen “kendinden apaçık” (self-presenting) diye ifade edilen önermelerle ve aynı zamanda bizim *a priori* olarak bildiğimiz şeylerin temelini oluşturan bazı mantıksal ve metafizik aksiyomlarla gösterilir.⁴⁹

Bir kişinin bir şeyi kabul etmesi için onu daha makul hale getirecek hiçbir şey kalmamışsa o kişi için bu önerme kesindir. S , p 'nin doğru olduğunu kesin bir şekilde biliyor demek, “ S için p 'nin yerine geçebilecek p kadar gerekçelendirilmiş bir alternatif önerme olmaması” demektir.⁵⁰ p ve onun zıddı olan q eşit

48 Chisholm, *TK*, s. 17.

49 Chisholm, *TK*, s. 12.

50 Keith Lehrer, Keith Quillen, “Chisholm on Certainty”, *Roderick M. Chisholm*, editör: Radu J. Bogdan, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1986. s. 157.

derecede gerekçelendirilmiştir fakat p , olumlu; q ise olumsuz epistemik statüsü gösterilmek kaydıyla.

Chisholm, *The Foundations of Knowing* adlı kitabında bazı ara epistemik seviyelerden de bahseder. “Mümkün” ile “bilmeye açık olma” arasında “inancı destekleyen bazı varsayımlara sahip olma” ve “kabul edilebilirlik” (bazen bunu “bazı nedenlere sahip olma” şeklinde ifade eder) seviyelerini zikreder.⁵¹ Bunların her biri epistemik gerekçelendirmenin seviyesini gösterir ve inancı destekleyen varsayımların olması epistemik gerekçelendirmenin en düşük; kesinlik ise en yüksek seviyesini ifade eder. Her bir seviyeyi kanıtlar ortaya çıkarır ve kanıtlar, inanca ilave ettiği kesinlik nispetinde onu daha makul hale getirir.

5. Farabî ve Epistemik Seviyeler

Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn” (kesin bilginin şartları) adlı makalesinde inançla başlayan ve kesin bilgi ile biten altı epistemik seviyeden bahseder. Bunların ilk üçü, bilginin asgarî koşulları olan inanç, doğruluk ve gerekçelendirme (bilincine varma). Farabî, epistemik seviyeleri bir tanım teorisi içinde ortaya koyar. Önce birinci seviyeyi, kesin bilginin cinsi olarak düşünür. Diğer beş seviyeyi ise kesin bilginin ayrımı (fasıl) yapar.

Seviye 1. İnanç (el-i'tikât): p olduğuna veya p olmadığına inanmaktır. Buna icmâ veya kanaat (rey) de demek mümkündür. İnanç, kesin bilginin cinsidir. Diğerleri ise onun faslıdır.⁵²

Seviye 2. Doğruluk veya uygun olma (es-sıdk veya el-mutabaka): Doğruluk, inancın zihnin dışındaki şeylere uygun olması demektir. İnançlar, zihnin dışındaki şeylere izafeleri bakımından doğru ya da yanlış olabilirler. Eğer zihnin dışındaki şeylerin nitelikleri inancın niteliklerine uygun olmazlarsa bu

51 Chisholm, *The Foundations of Knowing*, s. 8.

Chisholm, evident ile Descartes'ın self-presenting'ini birbirinden ayırır (s. 51). Onun ayrımı, apaçık ile kendinden apaçık arasındadır. Descartes'ın “ben”in bilgisine dayandırdığı şey kendinden apaçıklıktır. Chisholm'a göre kendinden apaçık, bu niteliği için bir kanıt aramayan türden bilgileri ifade eder. Apaçıklık ise bir inancı belli bir kesinliğe getirdiği ve öznenin onun doğruluğunu ortadan kaldıracak bazı muhtemel olguların var olabileceğini düşünebildiği ancak bunlarla karşılaşmadığı durumlara işaret eder. Örneğin hayaletlerin olmaması apaçıktır ancak kendinden apaçık değildir. Yanlışlığı apaçık olan bir x önermesi, apaçık olan doğru bir y önermesine dönüşebilir. Örneğin “Hayalet vardır.” önermesi apaçık yanlış bir önerme ise “Hayalet yoktur.” apaçık doğru bir önerme olur. Ancak bu ikincisini bilgiye dönüştürecek herhangi bir epistemik gerekçelendirme süreci yoktur.

52 Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn” s. 55.

inançlar yanlış olurlar.⁵³

Uygun olma, inançla inanılan şeyin uygun olduğunu ve ona karşı olmadığını bilmektir. İncancımız inanılan şeye uygun olmasına rağmen bunu bilmemek mümkündür. Zihnin dışındakiler varlıklardır, zihindeki ise onun simgeleridir. Zihnin dışındaki varlıklar Aristoteles'in *Kategoriler* kitabında sayılan kategorilerdir. Bunlar, haklarında inanç olmadan da var olan şeylerdir ve zihin dışında oldukları gibi zihinde de olabilirler. Eğer inanç, zihnimize dair bir şeyse o zaman incancın varlıkları (hatırlama, unutmama, duygular ve mantık ilkeleri gibi) zihnimizde olur. Bunlar, zihnin dışındaki şeyler gibi kavranırlar. Bilmenin ve inanmanın konusu olmaları durumunda onlar da dışarıdakilerle aynıdır. Dolayısıyla zihnin dışındakiler dediğimizde incancın dışında olan şeyler kastedilmektedir.

Seviye 3. Bilincine varma (şu'ur): Bir kişi, bir şeye inanıyorsa ve bu şey onun incancına uygunsa fakat o, bunun incancına uygun olduğunun farkında değilse o zaman "doğru bir inanç" var demektir. Bu durumda doğruluk, rastlantısal (ârizî) bir doğruluk olur. Uygun olmaz fakat inanan kişi uygun zannederse yanlış bir inanç olur. İncancın doğru veya yanlış olduğunu anlayabilmek için uygun olup olmadığının farkına varmak gerekir. Kesin bilgide doğruluğun şartı, rastlantısal (ârizî) olmamaktır. Bu nedenle kişinin kesin bilgide incancının varlığına uygun olduğunun bilincine varmış olması gerekir.⁵⁴

Seviye 4. Aksinin hiçbir halde mümkün olmaması (gayru mümkün enyeküne mukabilen): Farabî'nin kuvvetlendirme ve pekiştirmenin (tekid ve vesîka) ilk aşaması olarak gördüğü bu seviye, bilincine varılan doğru incancın zihnin dışında inanılan şekilde olduğunu ve aksi bir durumun mümkün olmayacağını temin etmektir. Farabî pekiştirmeyi (İng. confirmation) de kesin bilginin faslı kabul eder. Bu aşamada inanç, zorunlu olarak zihnin dışındakilerle uyumludur ve her durumda zorunlu olarak ona uyması gerekir. İnançtaki bu

53 Aynı yer.

54 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn" s. 56.

Ârizî terimini rastlantı olarak vermemin nedeni, Aristoteles'in *Metafizik* kitabında şans ve rastlantıyı arazın bir alt konusu olarak görmesidir. Onun araz (ilinek) tanımı, şans ve rastlantıyı içine alır: "Araz, bir şeye ait olan ve onun hakkında doğru olarak tasdik edilebilen ancak zorunlu ne de çoğu zaman olan şeydir. Buna örnek, ağaç dikmek için çukur kazan kişinin hazine bulmasıdır... Bu olaylardan biri, diğerinin zorunlu sonucu olmadığı gibi insanlar ağaç dikerken çoğu zaman hazine de bulmazlar." (Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yay., İstanbul 1996, 1025a). *Fizik* kitabında da "Rastlantıyla oluşan nesnelere nedenlerinin belirsiz olması zorunludur." der (Aristoteles, *Fizik*, çev.: Saffet Babür, YKY, İstanbul 1997, 197a). Ayrıca "Şerâitu'l-Yakîn" de de altıncı seviyeyi açıklarken arazi, rastlantı ile aynı anlamda kullanmıştır (s. 58).

pekinlik ve kuvvet, bizzat inancın kendinden değil dışarıdakilerden gelir. Bu kesinlik ya doğal öncülle ya da kıyasla elde edilir.⁵⁵

Seviye 5. Herhangi bir zamanda karşıtı olmamak: Bu, inanca eklenen ilave bir kuvvetlendirme ve pekiştirme. Fakat onun dördüncü seviyedeki koşuldan farkı, birinci pekiştirmedeki kanıtların/önermelerin duyulardan da çıkıyor olması ve ayrıca onların varlık bildiriyor olmasıdır. Duyularla elde edilen bilgilerin doğru olması ve zıddının mümkün olmadığı durumların bulunması bir gerçektir. Ancak bu tür bilgilerde zıddının mümkün olmaması durumu ya belirli bir zamanla ya da belirsiz bir zamanla sınırlıdır. Zeyd'in oturuyor olması, belirsiz bir zamana, ay tutulması da belirli bir zamana örnektir. Varlık bildiren tümel önermelerde de durum aynıdır. "Bütün insanlar beyazdır." denildiğinde bu doğru ve söylendiğinde doğruluğu zorunlu olsa bile böyle olmadığı bir zaman veya mekânın mümkün olması nedeniyle bu seviyedeki pekiştirmeye dâhil olmazlar. Bu seviyedeki pekiştirme sadece zorunlu mâkullerde olur. Çünkü zorunlu makullerde varlığın/olgunun inanca karşı olduğu veya inancın olguya karşı olduğu bir zaman yoktur.⁵⁶ Farabî, bunlara örnek vermemiştir ancak "Dünyamız yüzlerce yıldan beri vardır.", "Dünya güneş sisteminde bir gezegendir." gibi tecrübeye dayalı fakat zıddı mümkün olmayan önermeler bunlara örnek olabilir.

Seviye 6. Zatî olmak (yakîn bi'z-zat): Kesin bilginin son koşulu ise kesinliğin doğruluğa bağlı olarak meydana gelmesidir. Kesinliğin doğruluğa bağlı olmadan rastlantısal olarak/şans eseri (bi'l-ittifak) meydana geldiği durumlar vardır. Bazı zorunlu önermeler, insanlar bilincine varmadan, tümevarım yoluyla, insanlar arasında yaygın olmalarıyla, herkesin tanıklık etmesiyle veya bir

55 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn" s. 57.

Türkiye'de epistemik seviyeler üzerine yazan ilk kişi Teo Grünberg'dir. Grünberg, Farabî ve Chisholm'la ortak bir kavramsal dile sahiptir. O, önermesel bilginin seviyelerini on üç maddede sıraladığı bir makalesinde ilginç bir şekilde matematik ve doğrudan tecrübe konusu olan temel önermeler dışarıda tutulduğunda tecrübe bilgisinin oluşumunu dört aşamada açıklar. 1, 4, 8 ve 13. aşamalar, Grünberg'in objektif empirik önermeler dediği bilgi türünü elde etme sürecini anlatır. 1'de bilginin unsurları; 4'de bilgi türleri içinde objektif empirik bilgilerin yeri; 8'de doğrulukla gerekçelendirme arasında kurulan ilişki ki burada gerekçelendirmenin zorunlu olarak doğru olmayı ya da doğruluğa denk olmayı gerektirmediği ifade edilir; 13'te (dördüncü aşamada) ise doğruluğu göstermek için ileri sürülen kanıtların geçerliliğinin ortaya koyulması ya da çıkması durumudur ki Grünberg buna Farabî'de olduğu gibi "pekiştirme" (confirmation) adını verir. Grünberg'in derecelendirmesinde 5 ve 6'yı bulamayız ancak o, bunlara denk gelecek şu ifadeyi kullanır: "Bir önermenin pekiştirme derecelerinin artması, kişinin o önermenin doğruluğuna olan güvenini artırır." Teo Grünberg, "Bilgi ve Bilim Felsefesi", *DTCFAE Araştırma Dergisi*, 1971, c. IX, s. 41; Grünberg, *Epistemik Mantık*, ODTÜ Yay., 1971, ss. 42-7.

56 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn" s. 57.

kimsenin haber vermesiyle elde edilmiş olabilirler. Güven, iyi niyet gibi bazı duygusal etkilerin sonucu olarak insanlar bu şeyler hakkında pekinlik derecesinde güçlü kanaatlere ulaşmış olabilirler ve bu nedenle de kesin bilginin meydana geldiğini düşünebilirler. Bunlar, ârızî veya rastlantı olarak meydana gelmiş kesinliktir. Zatî kesinlik ise kişide kendi gözüyle görmüş gibi meydana gelir.⁵⁷

“Şerâitu'l-Yakîn”, burhanı da içine alacak şekilde tüm kesinlikleri konu edinir. Daha önce bahsettiğim gibi Farabî'nin beşinci epistemik seviyesinde Burhanî kanıtla/bilgiyle “Şerâitu'l-Yakîn” kesişir. Burhan her türlü kesin bilgiyi içermez. Burhan sadece nedenleri veren bilimsel bilgideki kesinliği konu edinir.⁵⁸ Nitekim Farabî de burhanı üçe ayırır: varlığa ilişkin burhan, sebebe ilişkin burhan ve hem varlığa hem de sebebe ilişkin burhan. Ay tutulması, varlığa ilişkindir. Güneşle ay arasına dünyanın girdiğini söylemek, sebebe ilişkindir. Arabanın motor sayesinde hareket ettiğini söylemek, hem sebebe hem de varlığa dair burhandır. Farabî, üçüncüsüne tam ya da mutlak burhan adını verir ve mutlak burhanın veya mutlak olarak burhanî bilginin bu olduğunu ifade eder. O şöyle söyler: “Böylece bu üç kısım içerisinde kesin bilgi olarak adlandırılmaya en layık olanı, kendisinde hem varlığa hem de sebebe ilişkin kesinliğin birlikte bulunduğu burhandır.”⁵⁹ İbn Sina'ya göre burhan denildiğinde sadece sebebe dair burhan anlaşılır.⁶⁰ Bu nedenle yağmurun yağdığını söylemek değil yağmurun neden yağdığını söylemek burhanın konusudur. Ayrıca bir şeyin arazları (ilinek) ile ilgili konuşmak da burhanın konusu değildir. Burhan, şeylerin zâtî (özel) durumlarını/niteliklerini açıklar.⁶¹

57 Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn” ss. 58-9.

Farabî, burada Aristoteles'in *Burhan* kitabına (*İkinci Analitikler*) atıfta bulunur ve bunların orada açıklandığını yazar. Okuyucu, altıncı şartı kesin bilginin bilinen şeyin ârazları ile değil de özel olarak yani onu o şey yapan nitelikleri ile bilinmesi gerektiği şeklinde anlayabilir. Ancak bu koşul, Zeyd'in oturuyor olması gibi arazî bir duruma dair salt olmayan kesin bilgiyi de içine alır. Bu tür bilgilerde beşinci koşulda değişiklik yapılır ancak altı, aynen korunur (“Şerâitu'l-Yakîn” s. 62). Nitekim daha dikkatle okunduğunda bunun bir şeyin özel (veya cevherine ait) nitelikleri ile ilgili olmasından ziyade onun şans eseri bilinmesi ile ilgili olduğu anlaşılacaktır. Bu koşul, burhanî bilgiye özel değildir. Sadece beşinci koşul, değiştirilmemiş şekliyle burhanî bilgiye özel koşuldur. Altıncı koşulda bahsedilen ise bilginin rastlantı ile elde edilemeyeceği yani onun bilişsel başarı ile elde edilmesidir. Ayrıca Aristoteles'in rastlantıyı arazların altında ele aldığına daha önce yer verilmişti.

58 Aristotle, *age*, s. 20.

59 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 7.

60 Haklı, *age*, s. 169.

61 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, s. 7.

Ay tutulduğunda gündüz ya da gece olduğunu, tutulmanın belirli bir tarihte olduğunu, tu-

Bu söylenenlerden hareketle “Şerâitu’l-Yakîn”in tüm burhanî bilgiler için gerekli olan “zorunlu” koşulları verdiğini söylemek mümkündür. Buna burhanın içinde yer alan ve Farabî’nin “tecrübe ile elde edilen öncüller”⁶² dediği tecrübeye dayalı önermesel bilgiler de dâhildir. Fakat bunlarda inanç ve doğruluk birbirinden ayıramayacağı için bu koşulların tümü olmadan burhandan bahsedilemez. O halde nedenleri açıklasa dahi koşullardan biri eksik olursa o burhanî bilgi olmaz. Diğer taraftan nedenleri açıklamayan, arazlara dair ve zorunlu olmayan kesinlikler de vardır. Bunlar da “Şerâitu’l-Yakîn”in konusudur. “Şerâitu’l-Yakîn”, burhan da dâhil olmak üzere üç farklı bilme türünde kullanılan kesinliği ele alır:

1. Zorunlu olan kesinlik: Burhanın konusu olan tasdiktir. Yukarıda belirtilen altı seviyenin tümü ile elde edilir. Bunlar bilinen şeyin nedenini ve varlığını birlikte veren kanıtlarla olur. Burhan, salt halde kesin bilgidir. Yani her zaman ve her yerde kesin olur ve aksi asla mümkün olmaz. Ancak bunlarda altı koşulun aynı anda bulunma zorunluluğu olması nedeniyle epistemik seviyelerden bahsedilemez.

Zorunlu kesinleri elde ederken Farabî, bunların ya kıyasla ya da kıyasız elde edildiklerini söyler. Ardından kıyasla elde edilenleri de öncülleri kıyasla elde edilenler ve kıyasız elde edilenler şeklinde ayırır.⁶³ “Şerâitu’l-Yakîn” de ise şöyle söyler: “Bu kesin bilgi felsefede ve bütün teorik bilimlerde kullanılan ve onlarda bulunan kesin bilgidir. Bu kesin bilgi asla kıyasla elde edilmiş bir kesin bilgi değildir, başka bir kesin bilgiye muhtaç olmadan kendi kendine meydana gelmiştir. O, zaman ve mekâna bağlı olmayan kesin bilgidir. Bunlar teorik bilimlerin ilkeleri ve öncülleri/kanıtları olan “ilk makuller” dir. Bunlar bir kıyasla elde edilmemiştir ve kendilerinden önce gelen bir kesin bilgi yoktur.”⁶⁴ Farabî, kıyasla elde edilen ve alt şartı ilk haliyle taşıyan kesin bilgiyi de Burhan’ın bir parçası olarak kabul eder.

2. Zorunlu olmayan kesinlik: Salt halde olmayan kesin bilgiyi ifade eder. Farabî, salt olmayan kesin bilgiyi de iki kısma ayırır: a) herhangi bir zamanda meydana gelen ancak daha sonra ortadan kalkan kesin bilgi ve b) kesin bilgi olduğu zannedilen kesin bilgi. (b), ilk üç koşula sahip olmakla birlikte diğerlerine sahip olmayan bilgilerdir. Bu bilgi, rastlantısal olarak doğru olabilir. Altıncı koşulu “bundan meydana gelen şey bizzat değil de rastlantı ile meydana

---

tulmanın sadece Türkiye’den görüleceğini vs. söylemek zâta değil arazlara dair şeylerdir.

62 Farabî, *Kitâbu’l-Burhan*, s. 6.

63 Farabî, *Kitâbu’l-Burhan*, s. 4.

64 Farabî, “Şerâitu’l-Yakîn” s. 59.

gelmiştir” şeklinde değiştirdiğimizde de bu tür bilgi ortaya çıkar. (a) ise kesinliği belli bir süreye tabi olan, kesinken zıddının mümkün olmadığı, kanıtlanmış olmakla birlikte kesinliğin belirli veya belirsiz bir zamanla kayıtlı olduğu kesin bilgidir. Herhangi bir zamanda meydana gelip sonra ortadan kalkan kesin bilgi, beşinci şartın kaldırılması ve onun yerine “herhangi bir zamanda meydana gelmek ve karşıtı olmak” şartı getirilmesi ve diğer şartların aynen kalması ile olur.⁶⁵ Tecrübeye dayalı bilgiler kesin olabilir ve zıddının mümkün olmadığı durumlar bulunabilir. Ancak bunlarda kesinlik zorunlu değildir yani kesinlik, belli bir zaman sonra ortadan kalkabilir. Bu kesinlik, burhanî olmamakla birlikte burhanda ve elde edilme amaçları farklı olmakla birlikte (diyalektik, retorik gibi) diğer sanatlarda kullanılır.

3. Diyalektik (cedel), retorik (hitabet) ve pratik bilimlerdeki kesinlik: Bu sanatlarda kullanılan meşhurat ve makbulattan olan öncüller/kanıtlar, aynen alındıklarında kendileri kesin olmayacakları gibi onlardan kesin bilgi de çıkmaz. Ancak bunlar, beşinci koşuldaki değişikliklerle birlikte altı aşamayla sınırlanarak elde edilmesi durumunda kesin bilgi olabilirler. Eğer böyle yapılmazlarsa “kesin bilgi zannedilen kesin bilgi” olurlar. Bu şekliyle insanı yanıltırlar ve zihni bulandırırılar. Retorik ve şiirin bir kısmında ve safsatanın tamamında bunlar, kesin bilgi gibi kullanılırlar.⁶⁶ Ancak bunlar, zorunlu olmayan kesinlikten sadece amaçları açısından ayrılırlar. Bu sanatların/bilimlerin amacı, kesin bilgi elde etmek değildir. Siyaset ve ahlâk gibi pratik bilimlerdeki bilgiler de bu türdendir.

6. Sonuç Yerine: Karşılaştırma

Farabî ve Chisholm, tecrübeye dayalı önermelerde gerekçelendirmenin doğru inancı kademeli olarak bilgi haline getirdiğini ileri sürerler. İnanç, doğruluk ve gerekçelendirme bilmenin ilk seviyesidir. Farabî bunu altı koşulun ilk üç şartı olarak ele alır. Chisholm ise bunları önkoşullar olarak görür ve epistemik seviyeler sırasına dâhil etmez. Her iki düşünür için bu üç koşul, pekiştirilmeye (confirmation, tekid) muhtaçtır/açıktır. Onları pekiştiren şeyler kanıtlardır.

65 Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn” s. 62.

Farabî, bu tasnifi de devam ettirerek (a)'yı 1) herhangi bir zamanda ortaya çıkmış olan kesin bilginin karşıtı hakkında zorunlu olarak ortaya çıkan kesin bilgi ve 2) karşıtının bulunmasının imkânsız olduğu konusundaki kesin bilgi şeklinde ayırır. Birincisine kısmî ay tutulmasındaki ayın parlayan yüzünün bilgisini örnek verir. İkincisine ise Zeyd'in oturuyor olması durumunda asla ayakta olamayacağını bilmesini örnek verir.

66 Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn” s. 62.

Farabî bunlara bazen “öncül” (mukaddem) bazen de vesîka adını verir. Pekiştirme, gerekçelendirmenin bir parçasıdır ve epistemik seviyeleri ortaya çıkaran şey pekiştirme değildir. Pekiştirme, belirli seviyede bilinen önermenin üzerine onu daha makul hale getirecek kanıtlar ilave etmekle olur. Bu şekilde Farabî ve Chisholm, önermeler arasında “en az ...-kadar gerekçelendirilmiş olma” ve “-den daha makul olma” ilişkisi kurarak bilgiyi kanıtların niteliklerine göre seviyelere ayırırlar.⁶⁷

Farabî ve Chisholm’un karşılaştırdığımız metinlerinde amaçları farklı görülmektedir. Farabî, her türlü bilgi türünde kesin olan bilgilerin taşınması gereken şartları sıralar. Chisholm ise doğru inanca ilave edilen hangi türden kanıtların bizi kesin bilgiye ulaştırdığını ortaya koyar. Ancak her iki metin de “Kesin bilgi, hangi koşulları taşır?” sorusuna ortak cevaptır. Bu nedenle iki düşünürde de pekiştirme seviyelerine göre epistemik seviyeler ortaya çıkar.

“Şerâitu'l-Yakîn”, Chisholm’un epistemik seviyelerini dört ile altıncı koşullarda ele alır. İki metin arasında önemli ortak noktalar ve benzerlikler vardır. İki metinde de zıddının yanlış olduğu ile ilgili kesin kanıtlara sahip olma, kesin bilginin koşulu olarak ortaya koyulur.⁶⁸ Diğer bir ortak nokta ise kesin bilgiyi veren kanıtların niteliğidir. Farabî, kesin bilginin ya ilk makullere (kendinden apaçık olan evveliyât ve bedîhiyyât gibi) ya da bu ilk makullerden elde edilen sonuçlara dayandığını söyler.⁶⁹ Ayrıca Farabî, bir sonucun tüm unsurlarını kapsamayan (bir grubun ancak belirli bir kısmının tecrübe edildiği) eksik tümevarımın kesin bilgiyi vermediğini ancak kendisini oluşturan tüm tikelleri kapsa-

67 Gerekçelendirme, hep ve hiç arasında bir derecelendirmeyi ifade eder. Grünberg buna “gerekçelendirme (belgeleme) derecesi” adını verir. O şöyle der: “Bir önermenin gerekçelendirme derecesini bu önermenin pekiştirme derecesi ile özdeş sayabiliriz. Böylece gerekçelendirme kavramı, pekiştirme kavramı lehine elenmiş olur. Ancak böyle bir durumda bilgi ile bilgi olmayan arasındaki ayrımın dereceli olmasını, bilgi yerine “bilgi derecesi” kavramını kullanmayı göze almamız gerekecek. “Bilgi-derecesi” ise gerekçelendirme derecesi gibi pekiştirme derecesiyle özdeş sayılmalıdır.” (Grünberg, agm, ss. 48-9). Pekiştirilme dereceleri ne kadar yüksek olursa olsun bu önermeler asla kesin olamayacaktır. (Teo Grünberg, “Temel Önerme”, *Felsefe Arkivi*, sayı: 13, 1962, s. 30). Grünberg, gerekçelendirme ve pekiştirme terimlerinin de birbirinden ayrı olduğunu söyleyerek devam eder. Eğer bir inanç için yapılan gerekçelendirme, karşı kanıtlarla *sarsılmıyorsa* o inanç, gerekçelendirilmiştir. O bunu hukuktaki “suçu kesinleşmedikçe suçsuz sayılır” ilkesine benzetir. Pekiştirme ise doğruluğunu göstermeye devam etmek ve kişide doğruluğa olan güveni artırmak anlamına gelir. Grünberg, agm, s. 47.

68 Chisholm’un altıncı seviyesinde bu görülür. Farabî de bir inancın aksinin ve bu inancın karşıtlarını doğuran karşıt öncüllerin yanlış olduğu konusunda kesin bilgi meydana gelmeden o inancın kesin olarak bilindiğinin söylenemeyeceğini ifade eder. Önermelerin doğruluğu hakkındaki kesin bilgi, o önermenin karşıtının yanlışlığı hakkındaki kesin bilgiden çıkar (Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn”, s. 60). Bu, Chisholm’un altıncı koşulunun aynısıdır.

69 Farabî, “Şerâitu'l-Yakîn”, s. 61.

ması durumunda tümevarımın (tam tümevarım) kesin bilgiyi vereceğini söyler.⁷⁰

Farabî'nin bu yaklaşımına karşılık gelen aynı düşünceleri Chisholm'da da buluruz. Chisholm'a göre pekiştirme, ya kendisinden daha kesin olan önermelerle ya da bir sonucun tüm tikellerini gösteren tümevarımla mümkün olur. İkincisi Farabî'nin tam tümevarımı ile aynıdır. Nitekim Chisholm, "e'yi h'ye kanıt gösterip e'nin doğru ve h'nin yanlış olduğu durumlar mümkündür... Bir konudaki bilgimizin sadece bir kısmı ile ilgili bilişsel çaba, sadece o kısmın bilgisini verir" diyerek eksik tümevarımın tecrübe edilen alanla ilgili sınırlı bilgi verdiğine işaret eder.⁷¹

Diğer bir önemli nokta her iki düşünürün de zorunlu kesinler için epistemik seviyeyi kabul etmemesidir. "Bütün parçadan büyüktür." gibi analitik önermelerde doğruluk, inanç ve kesinlik birbirinden ayrılmaz. Bunlar ya doğru ya da yanlıştır, epistemik seviyesi yoktur. Burhanî bilgi, epistemik seviyeye sahip değildir. Çünkü aksi/zıddı mümkün değildir. Aksi mümkün olmayan bir hükmün belirli bir seviyede doğruluk taşıyor olması da mümkün değildir. Örneğin "Gün, gece ve gündüzden meydana gelir." şeklindeki tecrübe önermesinin zıddı mümkün değildir. Bu, doğal olarak elde edilen kesin bilgidir. Farabî, bu tür önermeleri burhan (inne burhanı) kabul eder. Bu tür önermelerin aksi mümkün olmayacağı için inanma ve bilincine varma, zorunlu olarak diğer koşullarla birlikte bulunur. Dolayısıyla onlarda epistemik seviye olmaz. "Şu anda Güney Afrika'da gündüzdür." önermesi ise aksi mümkün olduğu için epistemik seviyeye tabidir.

Farabî, epistemik seviyesi olmayan bu önermelere doğal olarak elde edilen ilk ilkeler ve tecrübe ile elde edilen ilk kesinler adını verir.⁷² Chisholm, bunlara temel inançlar adını verir ve kesinliği veren pekiştirmelerin kendinden apaçık (self-evident, self-presenting) önermelerle veya bilinmesi için başka şeylere ihtiyaç duymayan temel önermelerle mümkün olduğunu söyler.⁷³ "Eğer bir çıkarım, iki elimizin olduğu veya dünyanın yüzlerce yıldan beri var olduğu türünden temel inançlara dayanmış olsaydı hatalı sonuçlara varılmazdı."⁷⁴ diyerek Chisholm, epistemik seviyenin kesin öncüllere dayanan akıl yürütmelerde ge-

70 Haklı, *age*, s. 165.

71 Chisholm, *TK*, ss. 92, 96.

72 Farabî, *Kitâbu'l-Burhan*, ss. 5, 6.

73 Chisholm, *FK*, ss. 33, 35, 40. Aristoteles, temel önermelere *İkinci Analitikler*'de "başlangıç noktaları" adını veriyordu.

74 Chisholm, *FK*, s. 3.

çerli olmadığını ifade etmiştir.

Gerekçelendirmenin kademeli bir kanıt getirme olduğu ve bir inancın doğruluğu konusunda getirilen kanıtların inanca farklı seviyelerde rasyonellik kattığı daha önce ifade edilmişti. Bu kanıtların nitelikleri, epistemik seviyeler dediğimiz farklı biliş durumlarını ve gerekçelendirme seviyelerini ortaya çıkarır. Farabî, kanıtlar arasında sınıflamalar yapar ve farklı kanıt türlerinin epistemik seviyeleri meydana getirdiğine işaret eder. Chisholm da T_1 'in bilgi olmakla birlikte kesin bilgi olmadığını ve kesin bilgiyi elde etmek için T_1 'e ilave koşullar gerektiğini ifade eder. Ancak ona göre öncüller/kanıtlar kesin olmadığı sürece T_1 'e ne ilave edilirse edilsin T_2, T_3, T_n T_1 'den daha kesin bir tanım olamayacaktır. Farabî de öncüller kesin olmadığı sürece Tf_1 'in epistemik statüsünü pekiştiren ve güçlendiren ilavelerin kesin bilgiyi vermeyeceğini kabul eder. Bu açıdan Farabî'de ve Chisholm'da kanıtlar, inançla doğruluk arasında belirli oranlarda kesinlik sağlayan seviyeler oluşturur. Her ikisi için de kesin bilgi, inançla doğruluk arasında tam bir ilişki sağlayan kanıtlarla ve yerine geçebilecek alternatif bir önerme olmadığının gösterilmesi ile elde edilir.⁷⁵

Chisholm, kesin bilgiyi daha önce formülle tanımlamıştı. Aynı formülü, Farabî için de yapmak mümkündür. Chisholm'un formülü şu şekildedir:

Tcs. h, S tarafından bilinir = T_n (1) h doğrudur, (2) S, h' 'yi kabul eder, (3) h, S için kanıta dayanmıştır ve (4) eğer h, S için eksik bir şekilde kanıta dayanmışsa o zaman h, S için her biri kanıta dayanmış olan ancak S için eksik bir şekilde kanıta dayanmamış olan bir önermeler bütününe/birleşimine dayalı olarak gösterilir.

Chisholm'un altıncı epistemik seviyesi göz önüne alındığında bu tanımın kesin bilgi vermesi, dördüncü koşulun içinde h' 'nin zıddının mümkün olmadığını gösteren kanıtların bulunduğunu düşünmemizle mümkün olur. Aynı koşulda Farabî için de şu formülü yapmak mümkündür:

Tfs. h, S tarafından bilinir = T_n (1) S, h' 'ya inanır, (2) h doğrudur, (3) S, h olduğunun bilincine varmıştır ve (4) eğer S, h olduğunun eksik bir şekilde bilincine varmışsa o zaman S, h olduğu konusunda her birinin bilincine vardığı ancak eksik bir şekilde bilincine varmadığı bir önermeler bütününe dayalı olarak gösterilir.

75 Farabî, "Şerâitu'l-Yakîn", ss. 60, 61; Chisholm, *TK*, s. 12.

Kaynakça

- Aristoteles, *Fizik*, çev.: Saffet Babür, YKY, İstanbul 1997.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yay., İstanbul 1996.
- Aristotle, "Demonstrative Knowledge and Its Starting Points", *Posterior Analytics – Western Philosophy: An Anthology*, çev.: John Cottingham, Editör: John Cottingham, Blackwell, Oxford, 1996.
- Berlin, Isaiah, "Empirical Propositions and Hypothetical Statements", *Concepts and Categories: Philosophical Essays*, Editör: Henry Hardy, Princeton University Press, 1999.
- Black, Deborah L., "Knowledge ('Ilm) and Certitude (Yağın) in Al-Farabi's Epistemology", *Arabic Sciences and Philosophy*, 2006, sayı: 16/1.
- Chisholm, Roderick M., *The Foundations of Knowing*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1983.
- Chisholm, Roderick M., *The Problem of the Criterion*, Marquette University Press, Marquette 1973.
- Chisholm, Roderick M., *Theory of Knowledge*, Third Edition, Prentice-Hall, New Jersey 1989.
- Cling, Andrew D., "Epistemic Levels and the Problem of the Criterion", *Philosophical Studies*, 1997, sayı: 88.
- Çüçen, A. Kadir, *Bilgi Felsefesi*, Asa Kitapevi, Bursa, 2009.
- el-Farabî, Ebu Nasr, *Kitâbu'l-Burhan*, çev.: Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- el-Farabî, Ebu Nasr, *Şerâitu'l-Yakîn*, çev.: Mübahat Türker-Küyel, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Feldman, Richard, "Knowing That One Knows" *Philosophical Review*, 1981, sayı: 90.
- Gettier, Edmund L., "Is Justified True Belief Knowledge", *Analysis*, 1963, sayı: 23.
- Grünberg, Teo, "Bilgi ve Bilim Felsefesi", *DTCFFAE Araştırma Dergisi*, 1971, c. IX.
- Grünberg, Teo, "Temel Önerme", *Felsefe Arkivi*, 1962, sayı: 13.
- Grünberg, Teo, *Epistemik Mantık*, ODTÜ Yay., 1971.
- Haklı, Şaban, *İslâm Felsefesinde Metafizik Bilgi, İmkânı ve Değeri*, Lider Matbaacılık, Çorum 2008.
- Lehrer, Keith ve Quillen, Keith, "Chisholm on Certainty", *Roderick M. Chisholm*, Editör: Radu J. Bogdan, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1986.
- Lucey, Kenneth G., "Scales of Epistemic Appraisal", *Philosophical Studies*, 1976, sayı: 29.
- Plantinga, Alvin, *Warrant: The Current Debate*, Oxford University Press, New York 1993.
- Platon, "Menon", *Diyaloglar*, çev.: Adnan Cemgil, Remzi Kitapevi, İstanbul 1989.
- Platon, *Theaitetos*, çev.: Macit Gökberk, MEB Yay., İstanbul 1997.
- Reçber, Mehmet Sait, "Plantinga, Bilgi ve Doğru İşlevselcilik", *Felsefe Dünyası*, 2003, sayı: 38.
- Türker-Küyel, Mübahat, "Farabî'nin 'Şerâitu'l-Yakîn'i: Giriş", *Şerâitu'l-Yakîn*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- Van Ditmarsch, Hans P., "Logical Fragments in Ibn Khaldun's *Muqaddimah*", *The Unity of Science in the Arabic Tradition: Science, Logic, Epistemology and Their Interactions*, editörler: Shahid Rahman, Tony Street ve Hassan Tâhirî, Springer 2008.